

ИХ ОВОО ЧИНГИС ХААНЫ БУЛШ МӨН ҮҮ

З.БАТСАЙХАН¹, Ж.БОР², Н.ДАВАА³

¹МУИС-ийн НШУС-ийн Археологи-Антропологиин Тэнхим,
e-mail: zbatnak@yahoo.com

²Тэнгэр Угсаа нийгэмлэг
e-mail: khiyad_borr@yahoo.com

³Анод банк
e-mail: davaa@anod.mn

Түлхүүр үгс: Чингис хаан, Бурхан Халдун, Их хориг, “Гурван гол,” булш, МНТ, Судрын чуулган

Өгүүллийн товч агуулга: Хятад, перс сурвалжийг задлан шинжилсэн судалгааны үр дүн, Х.Пэрлээ, С.Бадамхатан нарын түүхэн газарзүй болон түүхэн угсаа зүйн олон жилийн судалгаагаар Чингис хааныг Их Хэнтийн Бурхан Халдун ууланд оршуулсан нь ямар ч эргэлзээгүй байна.

1990-1992 онд зохион явуулсан Чингис хааны булшийг эрж, хайх Монгол, Японы хамтарсан “Гурван гол” төслийн олон чиглэлийн судалгаа ялангуяа, өндөр түвшинд хийсэн геофизикийн тандалт судалгаа нь Их хааныг чанд нууцлан оршуулсан гэх сурвалжийн мэдээ үнэмшил муутай болохыг харууллаа.

Хятад, перс сурвалжийн мэдээ, археологи, угсаатны зүй болон 2007 онд Их овоонд 108 цэгт хоёр аргаар зохион явуулсан геофизикийн тандалт судалгааны үр дүнд үндэслэн Бурхан Халдун уулын Их овоог Чингис хааны булш гэж үзлээ.

Монголын нэгдсэн төр улсыг үндэслэн байгуулагч Чингис хааныг хаана хэрхэн оршуулсан талаар янз бүрийн цаг үед бичсэн монгол, перс болон хятад сурвалжуудад тэмдэглэсээр иржээ. Бидний мэдэх дээр дурьдсан хэлээр бичсэн олонхи сурвалжид Их хааныг нас нөхцсөний хойно түүний төрсөн нутаг “Гурван гол”-ын эхэнд буюу Бурхан Халдун гэх домогт уулнаа оршуулжээ. Энэхүү домогт уулын тухай монголын түүхийн гол сурвалж бичгийн нэг Монголын Нууц Товчоонд (МНТ) олонтаа дурьдагдах бөгөөд Чингис хаан болон алтан ургийн холын өвөг дээдэс Бөртэ-чино түүний гэргий Гуа-Марал нар ирж нутагшин Батуцагаан хэмээх нэгэн хөвүүнийг төрүүлснээр уг газар нутаг нь язгуурын монголчуудын уугуул нутаг ус болж хожим нь тэнд монголын түүхийн олон чухал үйл явдал өрнөсөн билээ. Чингис хаан хэдийгээр Онон мөрний хөвөөнөө Дэлүүн Болдог хэмээх газарт төрсөн гэх боловч түүний бага идэр нас Бурхан Халдун уултай салшгүй холбоотой байлаа. Сурвалжид өгүүлснээр түүний өвөлжөө, хаваржааны нутаг байснаас (Рашид- Ад-Дин, 2002: 377) гадна ан авын газар байсан төдийгүй мөн халдах дайснаас дутаан хорогдох ээлтэй нутаг байлаа. МНТ-нд тэмдэглэснээр Тэмүүжин мэргидүүдээс дайжин Бурхан Халдун уулнаа амь хоргодон эсэн мэнд гарснаар үрийн үрд үүрд тахиж шүтэх андгай тангараг тавьжээ.

Мөн дээрх сурвалжийн мэдээгээр Ихсийн газарт тахилга тайллага өргөж байснаас үзэхүл Бодончураас эхлээд Хамаг монголын хаан Хабул, Амбагай болон Есүхэй баатар зэрэг алтан ургийнхныг нутаглуулдаг байсан бололтой. Гэхдээ сурвалжид яг Бурхан Халдун уулнаа гэж тэмдэглээгүй боловч тахилгын дараа

Таргудай хиралтуг тэргүүтэй тайчууд нар Өэлүн эхийг нутаг дээр нь орхин Онон мөрөн өөд нүүсэн зэрэг үйл явдлыг ажиглахад Бурхан Халдун буюу юу ч атугай “Гурван гол”-ын эх газар санаанд бууж байна. Нөгөө талаас хиад аймгийн сурвалжтан ноёдыг тогтсон газар хөдөөлүүлдэг Ихсийн газар нэгэнтээ бий болоод байжээ.

Судрын Чуулган болоод МНТ, Лу.Алтан товч зэрэг монголын түүхийн гурван гол сурвалжид Их хааныг Бурхан Халдун хэмээх ууланд оршуулсан гэх бөгөөд ялангуяа, Судрын Чуулганд бусад сурвалжаас давуу тал нь дээрх уулыг хаана оршихыг тодорхой тэмдэглэсэн байна. Тухайлбал: Бурхан Халдун уулын өмнө хормойгоос Кэлурэн (Хэрлэн), зүүнээс нь Онон, их зүүн хойноос Киркачу, их хойноос Чику (Цөх), их баруун хойноос Калаку (Хилго), дунд баруун өмнөөс Кара (Хараа), дунд баруун өмнөөс Бурачиту, их баруун өмнөөс Дүлэ (Туул) (Рашид-Ад-Дин, 2002: 377) зэрэг их бага голууд эх авч урсах бөгөөд эдгээр 8 голын нэрсийг ажиглахад Хэрлэн, Онон, Туул, Хараа, Цөх, Хилго зэрэг эдүгээ хүртэл уг нэрээ хадгалсаар ирсэн бидний мэдэх голууд байна.

Ийнхүү Бурхан Халдун уул хаана оршин байх баримжаа сурвалжид бий боловч Их, Бага Хэнтийн нурууны чухам аль уулыг нь тийнхүү нэрлэж байсан нь мартагдаж хойч үеийнхэнд тодорхойгүй болсон тул түүнийг олж тогтоох нь судлаачдын нэн тэргүүний зорилт байлаа.

Дундад эртний монголын түүхийг судалсан Д’Оссон (1956), Инжинаш (1978), В.Бартольд (1966), Б.Я.Владимирцов, монголын түүхч А.Амар (1989), Х.Пэрлээ (1963), С.Бадамхатан (1997), Ш.Нацагдорж (1991), өвөрлөгч эрдэмтэн Их мянгадай Ринчин (1987), Р.Сайшаал (1991) нарын зэрэг судлаачдын дотор Их хааныг хаана оршуулсан талаар зөрөөтэй үзэл баримтлалыг дэвшүүлдэг боловч тэр нь ихэнхдээ МНТ, Лу.Алтан товч, Судрын Чуулган, Да Юань улсын түүх гэх мэт сурвалжууд дээр үндэслэсэн байдаг. Гэхдээ судлаачдын олонх нь Бурхан Халдун уулнаа Их хааныг оршуулсан гэдгийг хүлээн зөвшөөрөхийн зэрэгцээ тэрхүү домогт уул нь эдүгээгийн Хэнтий нуруу, “Гурван гол”-ын эх мөн хэмээн баримжаалдгаас гадна зарим нэг онц сонирхолтой тэмдэглэлүүд байдгийг хойно өгүүлэх болно. Бурхан Халдун уул буюу Чингис хааныг оршуулсан газрыг сурвалжлан хайх анхны аяллыг 1926 онд манай Судар бичгийн хүрээлэнгээс зохион байгуулж, уг ангийн ахлагчаар оросын нэр хүндтэй монгол судлаач Б.Я.Владимирцовыг томилон явуулжээ. Өвгөн Дэндэвийн хуучилснаар тус экспедици Чингис хааны булшийг илрүүлэн олж чадаагүй боловч Баатар сүүж хэмээх нэгэн уулыг Б.Я.Владимирцов Бурхан Халдун уул мөн бололтой гэж үзжээ (Наваан, 1961: 25). Хэрэв өмнө өгүүлсэн уулыг Босго Тэнгэрийн давааны умардад орших Баатар уул мөн гэж үзвэл тэд Бурхан Халдун ууланд нилээд дөхөж очсон байна.

Бурхан Халдун уулыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй тогтоох судалгаанд манай эрдэмтэд тухайлбал, Х.Пэрлээ, С.Бадамхатан нарын оруулсан хувь нэмрийг онцлон тэмдэглэх хэрэгтэй. Х.Пэрлээ асан 1940-өөд оны сүүлээс эхлэн МНТ-нд гардаг түүхэн газар усны нэр, аман түүх, домог сэлтийг Чингис хааны үйл амьдралтай холбоотой газар нутагт судлан шинжлэх ажлыг анхлан явуулсан ажээ. Тэрбээр олон жилийн судалгааны явцад хуримтлагдсан эх хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан Их Хэнтийг Бурхан Халдун мөн хэмээн урьдчилан дэвшүүлсэн үзэл баримтлалаа улам бататгаад дараахь үндэслэлийг тавьсан байна. Хэнтийн дунд хирд “Дээд тахилга” гэдэг нь байна. Тэнд Хархориныхтой адил хөх тоосгон барилгын үлдэц байсныг Чингис хааны гуч хүү Гамал Бурхан Халдун ууланд тахилгын сүм

баруулсан мэдээтэй холбон үзсэн, бас Хархорины тогоотой адил 3 хөлт ширмэн тогоо олдсон зэргийг олзуурхан дурьдаад Хэнтийн зүүн амаар урсаж буй Богдын голыг эртний Түнхлэг горхин мөн гэж тогтоох үндэслэлтэй боллоо хэмээжээ (Пэрлээ, 1963: 72). Хожим нь “Их Хориг хаана байна” гэх нэгэн өгүүлэлдээ дээрх үндэслэлүүдийг баяжуулан зарим нэг санааг нэмсэн байдаг бөгөөд тухайлбал, Бурхан Халдун уул нь Гурван голын эхэнд оршиж байгаа, мөн уулын зүүн хойт талын “Их газрын даваа” нь “Иэкэсэ гажар” мөн, Хэнтийн уулыг Өндөр гэгээний (XVII зуун) үед тахиж байсан тул Бурхан Халдунд байсан Их Хориг гэгч оршуулгын газруудын улбаа ор мөр бололтой гэжээ (1963: 9).

Х.Пэрлээгийн хамт уг аялалд оролцсон германы эрдэмтэн Й.Шубертын аян замын тэмдэглэлд Дунд овооноос гурван хөлт ширмэн тогоо, хүрэл тогооны хагархай, ваарны хагархай, чий будагтай модон аяганы хэсэг, дөрвөн талтай төмөр хадаас болон хавчаар маягийн эд зүйлийг олсноос гадна овооны сүмийн тоосгыг гаргаж овоолон хэд хэдэн газар аль хэдийнэ хүн ухаж түнхсэн бололтой ердийн хайгуулын цооног малтсан байсан тухай тэмдэглэсэн байлаа (Schubert, 1963: 96).

Х.Пэрлээ аругайн эхлүүлсэн энэхүү судалгааг түүний шавь С.Бадамхатан 1983 оноос эхлэн үргэлжлүүлэн түүхэн угсаа зүйн тусгай экспедици гарган судалж эхэлсэн бөгөөд судалгааны явцад 1000 гаруй газар усны нэрс бүртгэн авснаас гадна түүхэн газар усны нэрстэй холбогдолтой аман ба түүхэн домог мэдээ цуглуулах зэрэг чамбай судалгаа хийжээ. Уг судалгааны гол зорилго нь Бурхан Халдун уул буюу Их Хоригийг тогтооход чиглэсэн бөгөөд хэдийгээр Их хааныг оршуулсан газрыг олж илрүүлж чадаагүй боловч олон жилийн судалгааны үр дүнг улам лавшруулан Их Хэнтийг Бурхан Халдун уул мөн гэдгийг олон талын эх сурвалжаар ямар ч эргэлзээгүйгээр давхар баталсан нь түүний судалгааны ажлын гол үр дүн байсан бөгөөд нутгийн аман ярианд Их, Дунд, Бага ба Буурал ахын ам болон Их газрын давааны энгэрт Чингис хаан түүний үр садыг оршуулсан гэдэг домог яриа өргөн дэлгэрснийг (Бадамхатан, 1997: 17) дурьдахын сацуу Их Хоригийн дотор буй газар орны нэр Чингисийн онгонтой холбогдсон, эдгээр домгууд далд утгаар ямар нэг зүйлийг өгүүлэхийн зэрэгцээ Их Хориг нь энэ сав нутагт байжээ гэх бидний таамаглалыг улам итгэл үнэмшилтэй болгож байна гэжээ (1997: 19).

Үүнээс гадна Дай Юань улсын түүх (1987: 78; 2002: 46) болон 1378 онд зохиосон Цо Му Цзи (Yeh Tze-k'I, 1959) бичиг зэрэгт Чингис хааны шарилыг Чи Нян-гү-д онголов гэснийг Инжинаш Шань-си мужид байх газрын нэр гэж үзсэн байна (1904-1905). Харин “Болор толь”-д Чингис хааныг Чинэнхүүгийн газар онголлоо. Өгөдэй хааны хүүрийг Чинэнхүүгийн нэрт сүв дор, Хубилай хааныг Чинэнхүүгийн нэрт довцог дор тавив (1976) хэмээснийг өвөрлөгч эрдэмтэн Ринчин Чи-нян-гу-г МНТ-ны Цэнхэрийн голын Хүрэлх гэж үзэхийн ялдамд Чи-нян-гу бол монголоор хүрэлх гэсэн үг гэж тайлжээ (1987: 20; 49-50). Мөн Р.Сайшаал Бурхан Халдун, Чи-нян-гүгийн талаар тайлбар өгсөн боловч аль нэг талыг илэрхий баримтлаагүй ажээ (1991: 914; 961-988).

Энэхүү Хүрэлх хэмээх газрын нэр МНТ-нд олонтаа дурьдагдахаас гадна мөн Судрын Чуулганд Хүрлү гэж дуудлагаар тэмдэглэгдсэн байх бөгөөд хожим нь Их хааны нэг ордыг тэнд босгосон гэжээ (Рашид Ад Дин, 2002: 237). Дээрхээс үзвэл Чи-нян-гү гэх нэрийн талаар судлаачид санал нэгдэж чадаагүй байна. Магадгүй дээрх үг нь монгол үгийг хятадаар хазгай тэмдэглэсэн эсвэл монгол үгийн зарим хэсгийг орчуулсан байж болох талтай бөгөөд эдүгээ Их Хэнтий нуруунд Баатар ян, Жодовт

ян, Жинст ян, Бэрийн ян, Зангит ян, Битүүгийн ян гэх нэрс гарч буйг хойшид анхааран нягтлан судлууштай мэт санагдана.

Хубилай хааны дэргэд олон жил алба хашсан Марко Поло, Чингисийн удам угсааны их хаадыг Алтайн их ууланд онголон оршуулдаг гэх (1987: 69) нэгэн өөр хувилбарыг Лу.Алтан товчийн мэдээтэй харьцуулаад Алтай ханы ар, Хэнтий ханы өвөр буюу Их ахын нурууны цээжинд орших Алтан-Өлгий хэмээх энгэр мөн бололтой гэж С.Бадамхатан үзжээ (1997: 21). Нөгөө талаас Лу.Алтан товчид бичсэнийг шууд утгаар нь ойлгох юм бол юу ч атугай уг ном зохиогдсон XVII зууны дунд үе гэхэд Бурхан Халдун уулыг Хэнтий нуруу гэж нэрлэх болсноос аажмаар газарзүйн байршил нь мартагдаж эхэлсэн мэт санагдах төдийгүй зохиогч өөрөө уг домогт уул яг хаана байдгийг мэддэггүй байсан мэт санаа цухалзаж байна.

Их овоо нь Хэнтий ханы голлох өндөрлөгүүдийн нэг болох далайн төвшнөөс дээш 2362 м-ийн өндөрт гурван үе уулын дэнжээс тогтсон тэгш, хавтгай орой дээр газар зүйн тохиромжтой орчинг сонгон байгуулсан асар том чулуун байгууламж юм.

Сурвалжид өгүүлснээр Чингис хаан нэгэн удаа гөрөөлж яваад ганц модны доор суун ихэд баярлан тайвширсны хойно “Энэ чинь намайг хөдөөлүүлэхэд таарах газар байна (Рашид-Ад-Дин, 2002: 377). Үүнийг тэмдэглэх” гэснээр тэнд оршуулсан мэтээр бичсэн боловч угтаа түүний хүсэл зоригийг үл харгалзан нас нөхчсөний дараа эртний уламжлалаар хуучин Ихсийн газар оршуулах нь ойлгомжтой юм. Их хааныг оршуулсан хуучин ихсийн газрыг дархлан уг хоригийг (гурук) хамгаалах урианхат аймгийн ноёдыг суулгаснаар их хориг, хоригчин гэх шинэ нэр үүссэн байна. Ийм хориг Плано Карпини нарын тэмдэглэснээр хоёр байсан бөгөөд нэг нь хаад ноёд болон ихэс дээдсийн оршуулдаг газар, нөгөө нь Унгарт амь эрсдсэн монгол цэргүүдийн оршуулгын газар байжээ. Эдгээр оршуулгын газрыг тусгай харуул хамгаалалт сахин суудаг тухай өгүүлжээ (1988: 20; 21).

Их хааныг хэрхэн оршуулсан талаар Судрын Чуулганд тодорхой хэлээгүй байдаг боловч тухайн жил өвс ургамал их ургасан, олон жилийн дараа өтгөн шигүү ой модоор хучигдсан учир хоригчин нар уг газрыг олохоо больсон гэж бичсэн байдаг (2002: 377) бол хятадын Мин улсын үед зохиосон Цо Му Цзи хэмээх сурвалжид монгол хаадыг хэрхэн оршуулдаг талаар дараахь байдлаар тодорхойлжээ. “Монголчууд өөрсдийн наснаас нөгчсөн хаадыг оршуулахдаа, хүний чинээ хоёр хэсэг үнэрт модыг ухаж, авс үйлдэн түүний дотор хүүрийг үстэй дээл, малгай өмсүүлж, цагаан өнгийн илгээр хийсэн гутал, оймс, бүсийг хэрэглэн агуулна. Түүний хамт авсны дотор домбо, ваар, пял таваг, цом, халбага, савх зэрэг алтан сав суулгыг тавьсны хойно авсыг битүүлж, дөрвөн алтан цагиргаар бүсэлдэг буй. Хүүр зөөх сүйхийг цагаан эсгий, хивс, хоргойгоор бүтээнэ. Үхээд гурав хоносны хойно оршуулбал зохих газар аваачдаг бөгөөд, авсны өмнөдөд шинэ хувцас өмссөн удган морь унаж, хоргой мэт эдээр жолоо хийсэн, алтаар чимсэн эмээлтэй морь хөтлөн явна. Хүүрийг өдөр бүр гурван удаа хониор тахина. Газрыг гүн ухаж, авсыг булсны хойно хэдэн мянган адуу бэлчээж буюу эсвээс илүү шороог бус газар аваачиж ухсан газрыг тэв тэгш болгоно. Энэ нь ирэх хавар ногоо ургахад булш буй хэмээн огт мэдэгдэхгүй нууц булдаг бөгөөд, бас анх булахад нэг ботгыг түүний эхийн нүдний өмнө алж, мөнхүү газар булдаг бөгөөд, хойд жилийн ойд хүүрийг тахилах мөнөөх ингийг тавьдаг нь тэр буйлан гүйсээр ботгоо булсан газар очдог учир, үүгээр үхэгсдийн булш буй газрыг олдог ажгуу” гэх мэт [Амар, 1989: 163; Нацагдорж, 1991: 170] зарим талаар итгэхэд бэрх үйл явдлыг бичсэн байх бөгөөд өрнөдийн

зарим жуулчин, заншлаач нарын аян замын тэмдэглэлд дээрх адил нууцлан оршуулсан тухай эргэлзээтэй зүйлийг өгүүлсэн байдгийг (Плано Карпини, 1988: 20) хожмын ихэнх судлаачид Их хааныг дурьдсан байдлаар оршуулсан мэтээр ойлгож төсөөлсөөр байгаа юм. Гэтэл монгол сурвалжуудад Их хааныг хэрхэн оршуулсан тухай тодорхой зүйлийг тоочоогүй байдаг боловч XIX зууны үед зохиосон Инжинашийн “Хөх судар”-т нэгэн сонирхолтой бас үнэн байдалд илүү ойрхон мэдээг Х.Пэрлээ (1963), С.Бадамхатан (1997:48) нар иш татан тайлбар сэлт хийсэн хэдий ч тэрхүү тодорхойлолтод төдийлөн ач холбогдол өгөөгүй ажээ. Тухайлбал, “гуравдугаар хүүрийг Алтай ханы ар, Хант ханы (Хэнтий Х.Пэрлээ) өрх (өтөг? Х.Пэрлээ) Дахан уяа (энэ нь Хэрлэн голын нэр Х.Пэрлээ) мянган газар орд ухан оршуулан баг тэгшилж, чулуун гэр босгож (газар дор С.Бадамхатан) гэгээн босгов. Дөрөвдүгээр гэгээнийг (хүүрийг, З.Батсайхан) Бурхан Халдуны өвөр Онон мөрний даланд мөнхүү мянган газрын ордон босгож оршуулан баг тэгшилж, модон гэр (бургасаар овоо босгон С.Бадамхатан) босгож гэгээний тахилга болгов. Эдгээрийг оршуулахад урьдаар хүрээ шороо унигуул (гуу Х.Пэрлээ) эрж хэдэн газрыг тойруулан цэрэг бүслэн хааны уг, шадар дөрвөн хүү, дөрвөн хөвгүүн, олон ач нар, зургаан чин (сайд С.Бадамхатан) есөн өрлөгийн ноёд сая оршуулан, хүүрийг тэгшилсэн хойно цэргийг тавин оруулж (газрыг Х.Пэрлээ) тэгшилнэ” гэжээ (Инжинаш, 1978: 1904-1905). Энэхүү иш татсан хэсгээс үзвэл Х.Пэрлээ (1963), С.Бадамхатан (1997: 47; 48) нар зарим үгийг андуу ташаа ойлгосон бололтой бөгөөд энэ талаар өөрийн саналыг дурьдах нь зүйтэй.

Тухайлбал, ”мянган газар” гэдгийг алс холоос харагдах, сүрлэг уулын оройд, газарт нүх ухан мод, чулуун байгууламж барьж, булж, тэгшилсний хойно дээр нь чулуу овоолон засаж тэгшлэв” гэж ойлгогдож байгаа бөгөөд оршуулгын ажлыг Их хааны ураг төрлийн хүмүүс, шадар сайд нар болон есөн өрлөг эрэгтэй ач нар гүйцэтгэсэн бөгөөд бүсгүйчүүд уг ёслолын ажиллагаанд оролцоогүй байна. Оршуулгын гол хүнд хүчир ажлыг цэргүүд магадгүй Их хааны хамгийн итгэлтэй торгон цэрэг хишигтэн, торгуудууд гүйцэтгэсэн бололтой.

Инжинаш алтан ургийн сурвалжит гэр бүлд төрсөн их бичгийн хүн байсан бөгөөд “Хөх судар”-аа бичихэд бидэнд мэдэгдээгүй зарим нэг сурвалжийг ашигласан байж болохын хамт Их хааныг хэрхэн оршуулсан тухай бидний урьдах ойлголт төсөөллийг залруулах гол тулгуур болно.

Евразийн тал нутгийн нүүдэлчид МЭӨ VII зуунаас эхлэн овог аймгийн тэргүүлэгч хаад сурвалжтан, дээдэст зориулан олон хүний хөлс хүч, хөдөлмөр шингэсэн асар том оршуулгын байгууламжуудыг барьж байгуулсаар ирсэн түүхтэй бөгөөд тэр нь тухайн хүн ямар их нэр цуутай агуу их хүчирхэг байсны нотолгоо болж, зуун зууныг дамжин нууцаа хадгалан оршиж байдаг билээ. Гэхдээ Их хааныг оршуулсан Бурхан Халдун ууланд ийм маягийн байгууламж бий юу, гэх асуулт зүй ёсоор гарах ба Их овоо гэдэг товчхон хариулт өгч болох юм.

Й.Шуберт, Х.Пэрлээ нарыг Их овоонд гарахад ялтсан хуягны хэсгүүд, эртний монголын үеийн сумны зэв ба ламын шашны холбогдолтой зүйлс олон байсныг дурьджээ (Schubert, 1963: 97).

Их овоотой холбоотой бас нэгэн мэдээг энд дурьдах хэрэгтэй. С.С.Уолкерийн Чингис хаан хэмээх номын төгсгөлийн бүлэгт “Одоогийн Өргөө хот байгаа газраас хойшоо ойролцоогоор 100 милийн зайд өтгөн ойгоор бүрхэгдсэн Хэнтийн нуруу сүндэрлэнэ. Түүний энгэрээрх өтгөн ой модон дундуур олон янзын зам харгуй гарчээ. Монголын өнө эртний гурван мөрөн Онон, Туул, Хэрлэн эндээс эх авмой,

эдгээрийг “Монголчуудын ундаа” гэгцгээдэг. Хэнтийн уулсын нэгэн оргил дээр чулуугаар хийсэн асар том овоо байх бөгөөд тэрээр өдий төдий миль урт юм шиг санагдана. Гэвч үнэндээ бол уртаашаа 250 ярд, өргөөшөө 200 ярд юм, тэглээ ч бүхий л Азидаа хамгийн томынх нь нэг билээ” (Уолкер, 2001: 150) гэсэн маш сонирхолтой мэдээ тохиолдож байгаа бөгөөд зохиогч “Journal of the Royal Geographical Society, November 1903” сэтгүүлийн дугаараас иш татсан байна. Түүнчлэн ХХ зууны эхэн үед тэрхүү шарилд (С.С.Уолкер) эргэл мөргөл үйлддэг байсныг дурьдаад эцэст нь “... Монголын хамгийн ариун нандин уулсынх нь оргил дээр сүндэрлэсэн энэ булш хэнийх вэ, энэ нь өнгөрсөн цагийн аугаа их жанжныхаас өөр хэнийх байж болохсон билээ” хэмээн төгсгөжээ.

Бидэнд уг сэтгүүлийг олж үзэх боломж хараахан тохиолдоогүй байгаа боловч дээрх тэмдэглэлийг үлдээгч дурьдсан газарт биеэр очиж хэмжилт хийх зэргээр аялан явсан бололтой бөгөөд энэ нь Бурхан Халдун уулын оройд орших Их овоо буюу Чингис хааны оршуулга болох нь олон талаараа тохирч байна. Судлаачид Их овоог энгийн нэг том овоо эсвэл байгалийн тогтоц гэж үзсээр ирсэн бөгөөд тийнхүү үзэхэд нөлөөлсөн нэг шалтгаан нь Бурхан халдун уулын зэргэлдээх өндөрлөгүүд тэгш хавтгай оройтой нөгөө талаас бартаа ихтэй уулын оройд оршуулга байх боломжгүй ба Чингис хааны булшийг эртний монголчуудын уламжлалт оршуулгын зан үйлийн дагуу нар тусдаг зүүн тийшээ харсан энгэр газарт байх ёстой гэж үзсэн (Бадамхатан, 1997) нь арга зүйн алдаа болсон гэлтэй.

Түүхэн янз бүрийн цаг үед хаад болон томоохон сурвалжит язгууртнуудыг оршуулахад уламжлалт зан үйлийг тэр бүр баримталдаггүй, энгийн иргэдийн булшнаас орших газар, хэмжээ, хэлбэр, хөдөлмөр зарцуулалт гэх мэт олон талаараа ялгаатай байдаг. Ер нь оршуулгын зан үйлийн практикт газрын хөрсөн дээр шороо, чулуу овоолох гэх мэт ямар нэг байгууламж босгохгүй оршуулах тохиолдол байх боловч тэр нь маш ховроос гадна гол төлөв тухайн хүний үхлийн шалтгаантай холбоотой байдаг. Тэгвэл өрнө, дорнын зарим сурвалжид бичсэнчлэн монгол хаадыг нууцлан оршуулсан. Тэр тусмаа Чингис хааныг тийнхүү оршуулсан гэдэг нь үнэнд төдийлөн нийцэхгүй бөгөөд хаадын булшийг хамгаалахын тулд зохиосон цуурхал гэж үзэж болно.

1990-1992 оны хооронд Чингис хааны онгоныг илрүүлэн тогтоох Монгол, Японы хамтарсан “Турван гол” төслийн хүрээнд Их хааны үйл амьдралтай холбоотой газруудад цогцолбор судалгааны ажлыг зохион явуулсан. Ялангуяа Их Хэнтий буюу Бурхан Халдун ууланд археологи, геологи, геоморфологи, геоботаник болон геофизикийн цогц судалгаа явуулсан бөгөөд геофизикийн хайгуулыг газар дээр болон агаараас соронзон ба цахилгаан хэмжилтийн аргаар тандан судалсан ажээ. Тандалт судалгаа хийх талбайг уг төслийн монгол талын ахлагч С.Бадамхатан нар японы талтай ярилцан тохирч эхний удаа 14, дараагийн удаад 16 талбайд агаараас цахилгаан соронзон хэмжилт хийхэд 36 сэжигтэй цэг илэрсний ихэнх нь солир унасан, хөрсний эвдрэлтэй, хад асганы нуралттай газрууд байсан бөгөөд хэд хэдэн жижиг булш байжээ (Бадамхатан, 1997: 28). Харамсалтай нь “Жинхэнэ Бурхан Халдун буюу Хэнтий ханд мөргөл үйлдэн, тахиж байснаас энд хаадыг оршуулж байгаагүй. Үүнийг Хэнтий ханы дунд овооны мөргөлийн сүмийн үлдэц гэрчилж байна” гэж үзсэн. Нөгөө талаас хаадын газар дор бунхалсан булшууд нь Хэнтий ханаас зүүн зүг салбарласан Бага Хэнтий (Мөнгөн сарьдаг) Их Хэнтийн сарьдгууд, Будан, Будан цагаан өвөр, өмнө зүгийн Дэлгэрхаан, Дэлүүний нуруудаас уруудсан урд амнуудын цээжинд өмнө буюу нар ургах зүг харсан энгэрүүдэд Хэнтий ханыг дэрлэсэн маягаар оршуулсан байх ёстой гэж үзээд (Бадамхатан, 1997:

28) геофизикийн агаарын судалгааг зөвхөн уулсын ам хөндийгөөр хийснийг энэхүү нислэгт эхнээс нь оролцож байсан нисгэгчид дурсан ярьсныг хэлэхэд илүүдэхгүй биз ээ.

Монгол, Японы хамтарсан “Гурван гол” төслийн судалгаа нь хээрийн судалгааны арга зүйг алдаатай томъёолсноос үүдэн өмнөө тавьсан зорилгоо амжилттай хэрэгжүүлж чадаагүй боловч монголын археологийн судалгаанд олон шинэ мэдээллийг бий болгосон. Ялангуяа, Их хааны булш хаана байж болох эцсийн цэгүүдийг тогтоож өгснөөс гадна өрнө, дорнын зарим сурвалжид тэмдэглэсэн нууцлан оршуулсан гэх мэдээг нэг талаас няцаасан судалгаа болсон юм.

Бидний зохион явуулсан судалгаа нь дээр өгүүлсэн олон арван жилийн судалгааны ажлын шууд үргэлжлэл байсан гэдгийг юуны өмнө онцлон тэмдэглэх хэрэгтэй. Судалгааг археологийн харьцуулалт ажиглалтын аргаас гадна монгол, хятад, перс сурвалжуудын мэдээ занги болон холбогдох судалгааны зохиолуудыг дахин нягтлан үзсэний эцэст Их хааныг нууцлан оршуулаагүй гэдэг дүгнэлтэд арга буюу хүрсэн бөгөөд Бурхан Халдун уулын оройд орших Их овоог Чингис хааны булш гэж үзлээ. Уг таамаглалыг лавшруулахын тулд эдүгээ геологи хайгуулын судалгаанд хэрэглэж буй орчин үеийн геофизикийн тандалт судалгааны багажаар Их овоонд 108 цэгт соронзон болон радиометрийн хэмжилт судалгаа хийхэд дээрх овооны зүүн хэсэгт соронзон орны ажиглалтаар төмөр байж болохуйц 3 илэрц илэрсэн бөгөөд хэмжилтийн утга нь ердийн түвшингөөс харьцангуй их 59200 нанотесло байлаа. Түүнчлэн овооны хэсэгт болон орчны радио идэвхт бодис ажиглагдахгүй боловч талбайн баруун ба зүүн хэсэгт орчны радио идэвхжилт өндөр ба зүүн хэсгийн цацрагжилт төвдөө 20 м-ээс баруун тал руу 100 м гаруй сарнин тархсан байлаа. Талбайд илэрсэн соронзон болон радиометрийн гажлын хэсгүүд нь давхцаж байгаа нь эртний чулуулаг ба булш оршуулгатай холбоотой байх магадлалтай гэж ажлын тайланд өгүүлжээ (Геофизикийн тандалт судалгааг “Нефрит” ХХК хийсэн) Энэ нь Их овоог энгийн нэгэн овоо бус, мөн байгалийн тогтоц биш гэдгийг баталсан судалгаа боллоо.

Эцэст нь тэмдэглэхэд Х.Пэрлээ, С.Бадамхатан нар Чингис хааны булш яг хаана байгааг тогтоож чадаагүй боловч тэдний олон талт судалгаа нь Их Хэнтийг Бурхан Халдун буюу Ихсийн газар, Их хориг мөн гэдгийг ямар ч эргэлзээгүйгээр тодорхойлжээ.

Түүхэн газарзүй, түүхэн угсаа зүй болон түүхэн ба аман домгийн судалгаа нь Бурхан Халдун ууланд Их хааныг оршуулсан гэх монгол, перс сурвалжийн мэдээг баталж байна.

Дунд овооны сүмийн туурийг зарим судлаачид Хэнтий ханд мөргөл үйлдэхэд зориулсан сүм дуган гэж үзсэн боловч бидний бодлоор уг сүм нь өвөг дээдэст зориулан тахилга, тайллага өргөх өвгөдийн сүм байсан бололтой. Энд Их хааны удмын охин үрс, хатад, бэрүүд мөргөл үйлдэн тахилга өргөх бөгөөд монгол уламжлалт ёс заншлаар бүсгүйчүүд оршуулгын газарт очдоггүй мөн оролцдоггүй байснаар төсөөлж болох юм. Хэдийбээр сурвалжид дээрх сүмийг Чингис хааны гуч хүү Гамал бариулсан гэх боловч түүнээс өмнө хааны шадар Елюй Чу Цай, Елюй Ахай зэрэг кидан сайдуудын заавраар тухайн үед баригдсан байж болох юм. Өвөр монголын нутагт малтан судалсан кидан язгууртнуудын бунхант булш орших замын эхэнд тахилгын сүм байдагтай төстэй байгаа нь Их овоонд ямар нэг сурвалжит хүний булш бий гэдгийг дам зааж буй хэрэг мөн.

Нэгэнтээ Дунд овоонд өвгөдийн тахилгын сүм байгаа учраас түүнийг харж хамгаалах нь зайлшгүй бөгөөд тэрхүү үүргийг хоригчид гүйцэтгэж байсан байж болно. Тэгвэл эдгээр хоригчид нь Доод овоо, Богдын гол дагуу төвлөрөн сууж асан дээд хориг гэж үзэж болохоор байна. Хоригчид Тэнүүний голоос эхлээд Босго Тэнгэрийн давааг дамнан Бурхан Халдун хүрэх хөндий дагуу сууж байсан бололтой.

Зарим мэдээ сэлтийг иш үндэс болговол Их хааныг таалал төгссөнөөс хойш XIX зууны эцэс XX зууны эхэн үе хүртэл тасралтгүй 800 гаруй жилийн турш тахилга тайллага өргөж иржээ.

Их овоо нь археологийн хэв шинжийн харьцуулсан судалгаагаар эртний булш гэдэг нь тогтоогдож байна. Булшийг алс холоос сүрлэг, ихэмсэг харагдах газарзүйн хамгийн тохиромжтой, олон талаараа байгалийн саад бэрхшээлээр хүрээлэгдсэн хамгийн оновчтой газрыг сонгон байгуулсан байна. Энэхүү асар том байгууламж нь зөвхөн Чингис хааны булш байх боломжтой бөгөөд эдүгээ аугаа их сүр хүчний билэгдэл болон олон зууныг дамжин сүрлэг, ихэмсэг оршоор байна.

НОМ ЗҮЙ

- Амар А., 1989. Монголын товч түүх. УБ
 Бадамхатан С., 1997. Чингис хаан: “Энд би нойрсоно”. УБ
 Бартольд В., 1966. К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов. Т.IV.M.
 Дай Юань улсын түүх, 1987. Хөх хот
 Жамбалдорж. Болор толь. 1976. Хөх хот
 Инжинаш, 1978. Хөх судар. III дэвтэр. Хөх хот
 Лувсанданзан. Алтан товч, 1990. УБ
 Монголын Нууц Товчоо, 1990. УБ
 Наваан Д., 1961. Өвгөн Дэндэвийн дурдатгал. УБ
 Нацагдорж Ш., 1991. Чингис хааны цадиг. УБ
 Оссон Д., 1956. Монголын түүх. Хөх хот
 Пэрлээ Х., 1963. Их хориг хаана байна. УБ
 Пэрлээ Х., 1963. Монгол-Ардчилсан Германы шинжилгээний ангийн тухай. УБ
 Рашид Ад Дин, 2002. Судрын Чуулган. УБ
 Ринчин, 1987. Ци нян гу болон Хүрэлх. Өвөр Монголын Их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл.
 Сайшаал Р., 1991. Чингис хааны товчоон. II дэвтэр. Хөх хот
 Уолкер С.С., 2001. Чингис хаан. УБ
 Юань улсын судар. 2002. УБ.
 Johannes SchuBert. 1963. Ritt zum Burchan chaldun. Forschungsreisen in der Mongolischen Volksrepublik, Leipzig
 Y'eh Tze-K'i, 1959. Ts'ao-mu-tze. Shanghai

SUMMARY

Z.Batsaikhan, J.Bor, N.Davaa

IS IH OVOO IN KHENTII MOUNTAIN BURIAL OF CHINGGIS KHAAN?

Based on the results of the autopsy analysis of the Chinese and persian historical sources and continuous research conducted by Kh.Perlee and S.Badamhatan on historical geography and anthropology leave no doubt that Chinggis Khaan was buried in the Great Khentii's Burkhan Khalduun mountains.

Prolonged and extended research carried out by Mongol-Japanese “Gurvan gol” project team to find Chinggis Khaan's burial in 1990-1992, particularly a sophisticated

geophysical research helped to reveal that the indication of the sources that The Khaan was buried in great secrecy is far from being trustworthy information.

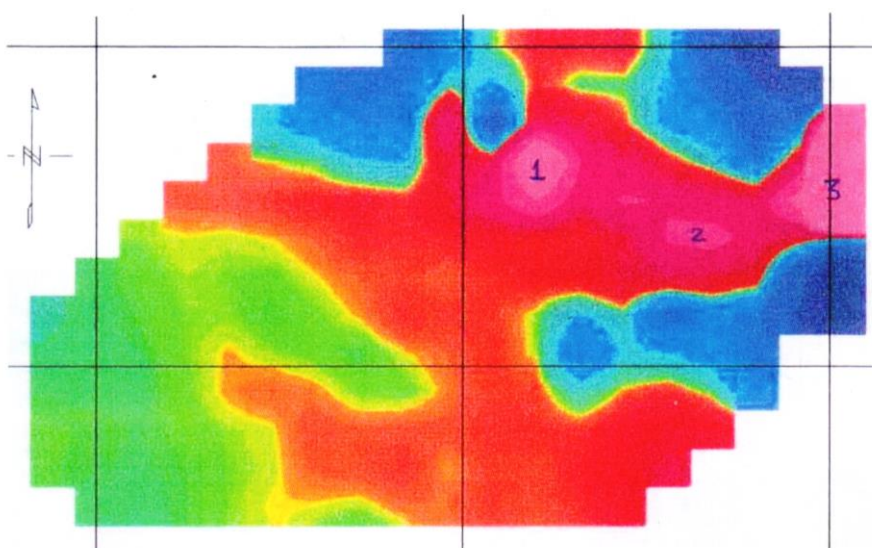
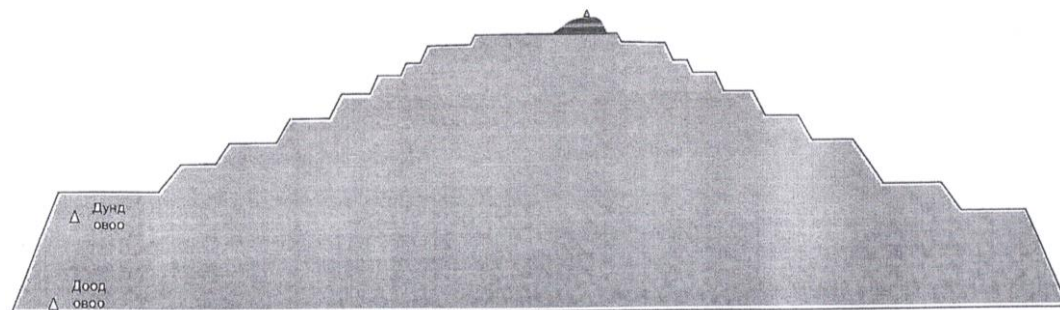
Based on the Chinese and Persian sources, and the results of the archaeological, ethnological studies and the geophysical researches conducted by 2 different methods in 108 spots of the “Ikh Ovoo” enables us to conclude that Ikh ovoo of the Burkhan Khaldun mountains could be the burial of the Chiggis Khaan.

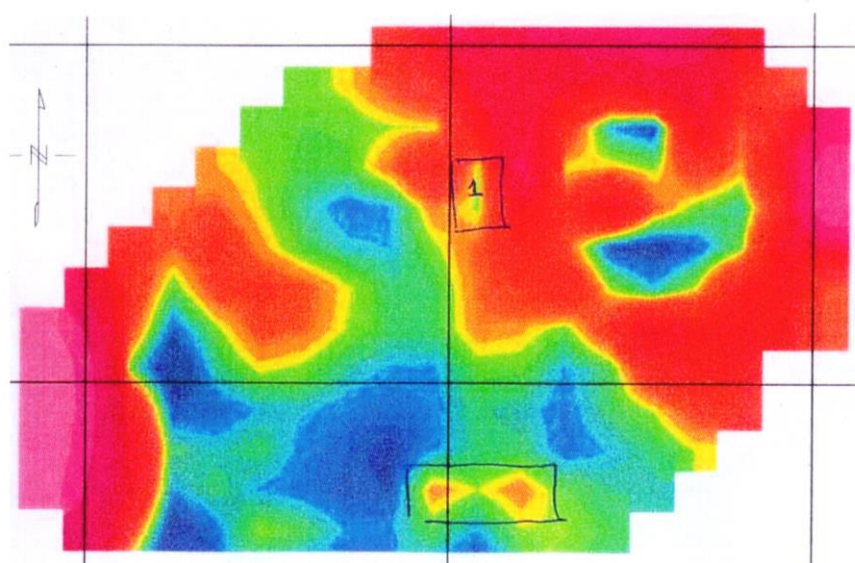
Бурхан Халдун уул

Бурхан Халдун уул

Ерөнхий зураг

Соронзон орны зураг

Радиометрийн зураг